

Till frågan om Sigtunas combustering år 1187

– da capo!

Hain Rebas

I. Inledning

I.1. Den estniska traditionen

Ortnamnet Sigtuna framkallar inte bara sköna chauvinistiska vibbar hos alla goda estniska patrioter utan också sympati och värme. I Sigtuna estniska gymnasium (SEG) fick mellan åren 1945 och 1947 drygt hundra estniska flyktingungdomar sin första och inspirerande kontakt med svenskt kulturliv. Många av dem kom senare att ta på sig stora uppgifter inom både det exilestniska och svenska samhället. Och de har alltid uttalat sig i erkännssamma ordalag om sin Sigtunatid.¹

Sigtunainternatet utgör definitivt ett glatt och positivt kapitel i den estniska landsflyktens historia. 60 år post festum, den 15 augusti 2007, satte gamla SEG-studenter till åminnelse av sin Sigtunatid upp en minnessten vid f.d. rådhusrestaurangen. Men alltsedan August Mälk² år 1936 i Tartu publicerat sin rafflande roman ”Östersjöns herrar”, med den lovande undertiteln ”En roman om esternas vikingatid”,³ vet alla ester vem det var som år 1187 i grunden brände av svearnas huvudort Sigtuna. Det var förstås esternas öselianska förfäder; och till den grad nämligen, att det aldrig blev något

av Sigtuna igen. Stockholm fick som bekant ta över...

Som nioårig vargunge upplevde jag på mitt första estniska storläger vid Drevviken (1952) med alla till buds stående sinnen hur de stora scouterna en kväll i facklors fladdrande sken och till lägertrummors dova dån framförde blodsdramat ”Alar Atapoeg”, dvs. ”Alar Atas son”. Dramatiken byggde i förenklad form på Mälks i Sverige omarbetade och (1951) nytutgivna vikingaroman⁴ och var iscensatt av den smått genialiske multikonstnären Ao Vaks.⁵ Nämligen var det ju hövdingasonen Alar på Lehholaborgen⁶ på Ösel och hans uppbåd, *malev*, som med hundra fartyg drog hämnande tvärs över Östersjön och in i Mälaren. De omfattade Almarestäket via ett ed norrifrån⁷, attackerade Sigtuna dels frontalt från sjösidan, dels från öst, samt föll därefter överraskande och kraftsamlat in över de nordvästra stadsmurarna(!). Operationen lades upp som en strategisk *pre-emptive strike*, som det numera heter, för att förekomma en förväntad sveaexpansion över Östersjön.

Nåväl, alltsedan den ljumma julikvällen 1952 har alltså även jag lugnt och beslutamt vetat vilka det var som *combusterade*,

som det står i källan, Sigtuna. – De var ju desamma som rövade med sig stadens alla dyrbarheter, så som en av Estlands främsta konstnärer, Erik Haamer⁸, framställt saken på en frodig diptyk (1963)⁹. Dessutom släpade de i väg och sålde de dyrbara stadsportarna till ryssarna i Novgorod. – Öselianerna, *saarlased*, våra estniska supervikingar! Vem annars?

Fast historien om just Sigtuna stadsportar i Novgorod återgavs inte av Mälk och målades inte av Haamer, utan skrevs av Karl Ristikivi¹⁰, en annan av Estlands främsta författare, som även han sedan flykten 1944 kom att leva och verka i Sverige. I novellsamlingen ”Sigtunas portar” (1968) lät Ristikivi svenskarna under Sten Sture den äldres riksföreståndartid i slutet av 1400-talet försöka återvinna portarna från Novgorod. Där kommer de svenska stormännen samman på Stegeborg och utgår från en profetia av den heliga Birgitta. Hon skulle ha spått, att en gång skulle Sveriges krona komma att innehas av främlingar och att de tyska och danska språken skulle slå ut svenskan på Nyköpings, Stockholms och Uppsalas gator och torg¹¹. Sveriges kval och plågor kommer inte att upphöra, skall hon ha siat, förrän Sigtunas portar återbördats till Sverige och satts upp i Nyköping¹². – Ja, varför inte Nyköping? Än var det ju inget särskilt bevänt med Stockholm. Det gällde alltså att med alla till buds stående medel återvinna portarna från de avfälliga ryssarna, heretikerna.¹³

Men historien om stadsportarna är förstås en skröna, förvisso en inspirerande sådan. Möjligen har den sin förlaga i Snorre Sturlassons saga om Olav Tryggvasson. Nämligen skall just öselska pirater alldeles i slutet av 900-talet ha kapat den unge Olavs fartyg, hållit honom som träl under sex vint-

rar på Ösel, tröttnat på den kunglige oduglingen och sålt honom vidare till Novgorod.¹⁴ Den storyn var nog så frestande att kopiera. Visserligen dateras portarna, som sedan länge pryder Sofiakatedralens västfasad i Novgorod, till 1100-talet. De är bevisligen gjutna i Magdeburg och har aldrig haft med Sigtuna att skaffa. – Ja, hur kan man ha hållit sig med stadsportar i en stad som saknade stadsmur?

Vi släpper Birgitta och konstaterar att jämfört med svenskarna försenades esterna dubbelt upp med sin heroiserande vikingatid. Dels hakade de på temat långt över hundra år efter Erik Gustaf Geijers ”Vikingen” och Esaias Tegnér’s ”Frithiofs saga”, som ju är tidiga 1800-talsfenomen. Några årtionden äldre är förstås danske Adam Oehlenschlägers programdikt ”Guldhornet”. Och dels hamnade esternas identitetsskapande i tiden en bra bit efter den egentliga vikingatidens slut, oavsett man räknar c:a 1050 eller 1066 *and all that* som periodens hitre gräns.¹⁵

I.2. Frågeställning

Men vad vet man nu om Sigtuna år 1187? Vem gjorde vad, när? – Senast har Sten Tesch (1999) med bl.a. stöd av Oscar Almgren (1922–23) och Gennadij Kovalenko (1997) utrett problemkomplexet om *combusteringens* vara eller icke vara.¹⁶ – Likväl finns, syns det mig, anledning återkomma till frågan. Vi delar upp undersökningen i en svensk och en estnisk del.

II. Sigtuna

II.1. 1200-talets svenska källor; minoriterannalerna, kronologierna.

Alltså tillbaka till 1187! Vad hände, varför, vad vet man, vilka var marodörerna? – Det råder ingen tvekan om att ett anfall ägt rum

Fig. 1. Illustration av E. Järv i A. Mälks roman "Läänemere isandad" (Östersjöns härskare).

Fig. 2–3. Esterna erövar Sigtuna 1187. Från de estniska scouternas lägerspel Alar Atapoeg vid Drevviken 1952. Foto Ivar Paljak

säger Sten Tesch (1999), men det existerar inget skriftligt belägg för att angriparna skulle ha varit just ester.¹⁷

Hur ser då källäget ut? – Teschs och alla andra forskares enda stöd hittills är en skriftlig källa, en notis i Visbys minoriterannaler: *Combusta est ciuitas Sigtoniensis a paganis...*¹⁸

Men franciskanerorden grundades först långt senare, år 1223. Till Visby anlände de grå tiggarmunkarna tidigast på 1230-talet, dvs. en mansålder efter händelsen ifråga, och gud vet varifrån de kom, med vilka förkunskaper och varifrån de sedan fick sina uppgifter. Av handskriften att döma slutade den skrivande Visbymunken sin verksamhet under 1410-talet. Nu kräver klassisk källkritik minst två från varandra oavhängiga och tendensfria uppgifter för att man skall kunna anse något vara ett faktum. Sålunda skulle franciskanernas ensamma och lite sena uppgift inte räcka för att upphöja combusteringen till en verklig historisk händelse.

Ett närmare studium av ”Scriptores rerum svevicarum” (cit. SRS) visar dock att notiser med i stort sett samma innehåll står att finna även i ett antal andra tidiga kronologier och annaler. En passant har även Nils Ahnlund (1953) uppmärksammat dem.¹⁹ Endast en av kronologierna avviker i så motto från de andra att den säger att staden blivit nedbränd (*incensa est*), vilket till resultatet inte skiljer sig från de andra utsagorna.²⁰ Frågan är nu om kronologierna och annalerna bygger på varann, eller om åtminstone någon av dem är oavhängig från de andra, dvs. är självständig? Den som rent allmänt kommit närmast svaret är Sture Bolin (1931).²¹ Han källutreder visserligen flera äldre historiska problem men tyvärr inte frågan om just Sigtuna 1187. Vi vet alltså

fortfarande inte vilken som är ursprungligast av SRS’ kronologier.

II.2. Arkeologins vittnesbörd

Men hur ser lämningarna ut, de säkrade resterna av det historiska förloppet, dvs. det arkeologiska materialet?

Ett antal runstenar från sen (kristen) vikingatid i Mälardalen (Selaön, Ångeby) belägger kontakter österut, till Domesnäs (Kurlands nordspets), till Lindesnäs (Tallinn), till Wierland/Virumaa, m. fl. ställen. Än tidigare kontakter över havet, under 800-talet, refereras t. ex. i Rimberts Ansgarsvita och stöds av Birger Nermans och andras utgrävningar från 1920-talet på Kurlands- och Samlandskusten. En av de vikingatida svearnas och gutarnas vanligaste router i österled, mot Konstantinopel och kalifatet, löpte genom Finska viken och Neva (östersjöfinska: träskland). Man kan därför förutsätta att seglande svear och kustboende ester under 1100-talet hunnit bli väl bekanta med varann.

Sigtunas moderna arkeologer har varit både kreativa och flitiga. Men trots att de verkligen letat målinriktat har de inte funnit det minsta belägg för någon större stadsbrand eller plundring i slutet av 1100-talet. Som vi vet fortsatte staden att existera som kyrkligt centrum till det att 1300-talets pest och agrarkriser samt landhöjningen och Stockholm ohejdbara uppgång slog undan benen för Sigtunabornas övriga verksamheter. De lokala lämningarna går alltså klart emot den skriftliga traditionens ödesdigra dramatik.

II.3. Källproblem

Det latinska verbet *comburo*, *combussi*, *combustum* betyder ”fullständigt för/uppbörna... förinta, tillintetgöra”. Så länge de gamla kronologiernas inbördes källvärde

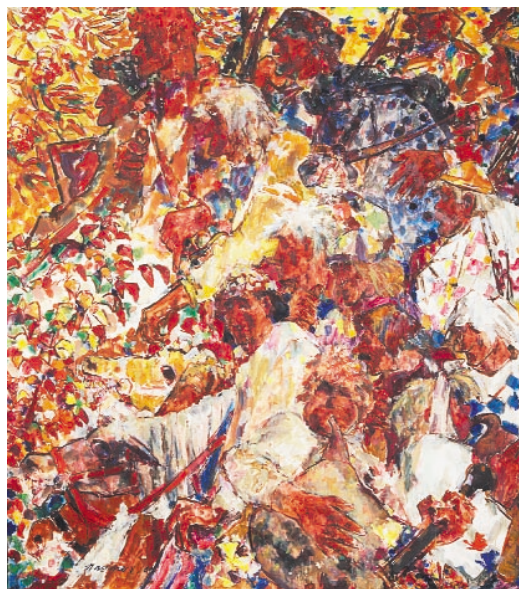
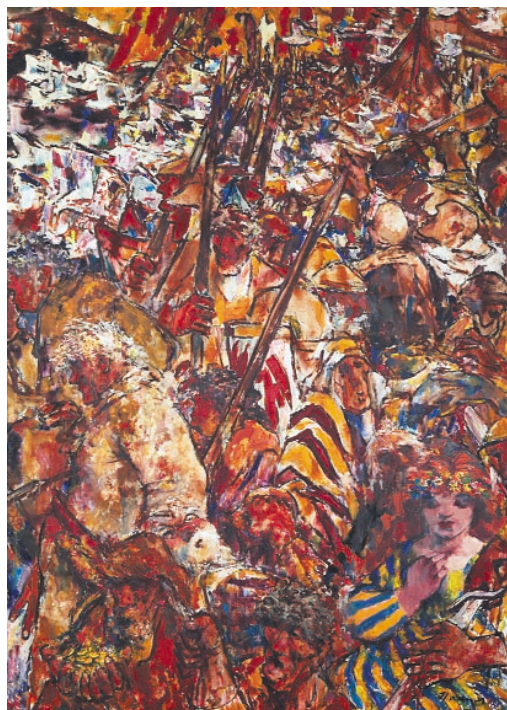

Fig. 4–5. Erik Haamers diptyk "Sigtunas erövrare" hänger i Estniska huset i Stockholm. Foto Jüri Soomägi

inte ordentligt retts ut står vi på osäker mark, är de bevarade utsagorna osäkra. Källkritikens fäder i Sverige, bröderna Lauritz och Curt Weibull, skulle omedelbart ha rensat ut notisen ifråga som icke användbar i vetenskapliga sammanhang. Men riktigt så enkelt kan man inte göra det för sig. Och inte måste man här liksom nödtvunget förfalla till metodiska djupsinnigheter, akademiskt torrsim.²² Vi får acceptera befintliga källors brister och konstatera att: a) hela det gamla Sigtuna är inte utgrävt, nya grävningar kan ge andra resultat, och b) våra skriftliga källors inbördes relationer är inte utredda, dessutom är de problematiskt sena. Inget kan dock hindra oss från att energiskt arbeta vidare på tvärvetenskaplig indicie- och analogibasis och vara vederbörligt försiktiga när det blir dags att formulera slutsatser.

Vi fortsätter undersökningen genom att notera att franciskanerna i Visby inte försöker fastställa Sigtunaförövarnas identitet. De, liksom de andra kronologerna, meddelar endast att vi haft att göra med hedningar, *paganes*. Ja, man kan gott tänka sig att en sådan rent anakronistisk bestämning av nationalitet eller folkstam kunde göra detsamma för skrivande munkar på Gotland och annorstädes. Poängen i deras genomgående kristliga ståndpunkter i brinnande transbaltiska missionstider, som det ju i hög grad handlar om i början av 1200-talet, var förstås att marodörerna var typiskt odöpta.

Jaha, frågar man sig då lite nyfiket, varför just år 1187? Och vilka sjöfarande grannar till svearna framlevde dåför tiden sina livslopp i fortfarande avsaknad av både predestinationslära och frälsningsperspektiv? Den välbeläste Nils Ahnlund (1953) försö-

ker förklara anfallets tidpunkt som en direkt hämndaktion tvärs över Östersjön. Enligt den norska Sverresagan skulle kung Sverres bror Erik år 1185 eller 1186, kronologin är osäker, ha dragit i härnad österut med fem skepp. Han låg länge plundrande utefter den estniska kusten och tog rikligt med byte, bl. a. flera fartyg. Efter att dessutom ha kapat två koggar under Gotland drog han till sin släkting kung Knut Eriksson i Svitjod, väl i Sigtuna. Sålunda kan det ”estniska inbrottet i Mälaren 1187” mycket väl vara ett medvetet svar på Eriks våldsamheter.²³

II.4. 1300-talet; Erikskrönikan

Nästa svenska skriftliga källa i kronologisk ordning är den anonyma och utpräglad höviska Erikskrönikan från 1320-talet, dvs. drygt 130 år efter händelsen ifråga.²⁴ Den utpekar karelarna som förövare.

För knappt ett halvt århundrade sedan försökte den genomlärd Ingvar Andersson (1958) i Sture Bolins efterföljd att identifiera krönikans författare.²⁵ Det närmaste han kom svaret var att förlägga krönikans uppkomst till antingen hertigparet Eriks och Ingeborgs hovhållning kring 1300 i våra dagars västra Sverige, omväxlande på Varberg, Bohus och Axevalla, dvs. långt från Mälaren, ja t.o.m. långt bortom Tivedens urskogar. Eller, antar Andersson, skrevs krönikan i Åbo, i kretsen kring Mats Kettilmundsson, den unge hövdingen som vintern 1300/01 höll det svenska fästet Landskrona vid Ochtas utflöde i Neva, mitt i våra dagars S:t Petersburg. Mats blev sedan en av krönikehjälten hertig Eriks viktigaste anhängare. Från 1324 var han hövitsman på Åbo slott i Finland.

Hur som helst utgjorde vid den tiden, vid den allra första svensk-ryska gränsfreden i Nöteborg 1323, just ryssar och karelare hu-

vudmotståndare till svenskarnas systematiska expansion österut, mot den hägrande Nevamynningen. Det kunde därför gott passa krönikörens syfte att framhäva den heroiske Mats Kettilmundsson lite extra genom att utmåla även det sena 1100-talets Sigtunaplundrare som förfäder till Mats Kettilmundssons fiender.

Den okände författarens politiserande anakronism avslöjas av två faktorer: medan svearnas ledung enligt krönikan seglade mot tavasterna år 1250 och mot Nevamynningen 50 år senare med sina klinkbyggda och stabila *snäckor*, skall karelarna ha använt betydligt enklare båttyper som *usko* och *haapa* (aspeka, skötbåt). Ryssarna kom i sina flatbottnade lodjor, inte heller de havsgående.²⁶ Med sådant flytetyg kunde man knappast nå Sigtuna. Och visserligen skäller krönikören både ryssar och karelare för hedningar, men nog var de formellt döpta kring år 1300, visserligen av den flitigt missionerande östkyrkan med centrum i Konstantinopel, men dock. Odöpta var de inte heller omkring år 1187. Hedning var man däremot bergsäkert på Ösel, i Estland och på den kurländska kusten till långt in på 1200-talet. Erikskrönikan upprepar i sammanhanget minoriternas och flera andra kronologiers uppgift, att ärkebiskop Jon (Johannes) blev dödad på Almarestäk alldeles sydost om staden.

Direkt därpå levererar krönikören en story, som skänker liv och blod åt den föregående Sigtunanotisen.²⁷ Nämligen hade svearnas ”Joan” Jarl legat ute i nio år med sina skepp och plundrat borta i öst, hos både ryssar och ingrer. När han äntligen kom hem till sin gård Askanäs på Ekerö i Mälaren blev han upphunnen av förföljare och dräpt. Gården brändes ner. Men hans företagsamma hustru lyckades rymma till går-

den Hundhammar, vid numera Norsborg, tvärs över sjön och båda upp alla goda grannar. Gemensamt dräpte de alla mordbrännarna, där de satt sig till motvärn på berget Estaskär.

II.5. 1400-talet; Ericus Olai

Nästa svenska källa i kronologisk ordning är den nere på kontinenten välutbildade Ericus Olai, historiker och politiker, sedermera dekan vid det nygrundade universitetet i Uppsala. Alldeles uppenbarligen bygger hans sena 1400-talskrönika i fråga om Sigtuna 1187 på de gamla annalerna och kronologierna och för därför forskningen varken framåt eller bakåt. Uppgiften om Sigtunas hednacombustering hänger fortfarande med, närmast ordagrant övertagen av Ericus.²⁸

II.6. 1500-talet, bröderna

Olaus och Laurentius Petri

Nya uppgifter tillkommer först under 1500-talet. Till avgörande del beroende av Ericus krönika är Olaus Petri, den store reformatorn och Gustav Vasas samtida. Han började, som vi vet, sin karriär i det biskopliga Strängnäs vid Mälaren, där han länge tjänstgjorde som biskop Mattias sekreterare (kansler). Eftersom riksarkivets embryo förvarades just hos Strängnäsbispen hade Olaus redan tidigt tillgång till rikshistoriska källor. Därefter arbetade han under många år som stadsskrivare i Stockholm (1524–31), för att sedan bli Gustav Vasas egen sekreterare (1531–33). Även vid hovet förfogade Olaus över riket källor, riksregistret mm. Riksarkivets förhistoria har Herman Schück (1974) nogsamt rett ut.²⁹

Olaus Petris osedvanligt konkreta och för tiden modernt reflekterande ”En Svensk Cröneka” skrevs på 1540-talet.³⁰

Visserligen ligger den kronologiskt längre bort från 1187 än Erikskrönikan, men geografiskt sett befinner den sig mitt i händelsernas centrum, Mälardalen. Där levde och verkade dess författare alltså under flera årtionden och hade samtidigt omedelbar tillgång till rikets centrala arkivmaterial. Tyvärr förstördes en stor del av dessa dokument i Stockholm slottsbrand år 1697.

Vi känner Olaus som en rak personlighet. Han orkade stå emot inte bara Gustav Vasas propaganda, hans normala råskäll, utan också kungens kapitala hot om högmålsbrott.³¹ I en i sanning bloddrypande tid tordes han t.o.m. direkt angripa den konungliga överheten, t. ex. i en kraftfull predikan om ”emoot de gruffueliga eder och gudz försmädelse” (1539). Detta mod och denna självständighet återspeglas i hans historikergärning. Hans omfattande och nästan modernt medvetna användning av alla till buds stående källor har förtjänstfullt utretts av Gunnar T. Westin (1946).³² Även i den betydligt yngre Nationalencyklopedin (1994) betonas Olaus helt moderna kritik av källorna och hans krav på deras frihet från politiska syften. Han måste alltså uppfattas som en genomgående rakryggad och inte personlighet.

Tveklöst refererar Olaus en lokal Mälardalstradition när han beträffande Sigtunas förstörelse går direkt emot Erikskrönikan, som han annars gärna använder. Han åberopar sålunda annan kunskap, en ytterligare, en nu försvunnen källa för oss när han kort och gott fastslår Sigtunaförövarnas identitet. Det var ester, säger han, som slog ihjäl ärkebiskop Johannes vid Almarestäk och ”brände upp Sigtuna effter Christi byrd 1187”.³³ Olaus tillägger att esterna, efter att ha dräpt ärkebiskopen, också dödade en hertig (jarl) som hette Hans (Johannes, Jo-

an, Jon) på Askanäs. Även den dramatiska episoden om hur dennes hustru undkom till Hundhammar refereras, samt hur hon med sitt uppbåd sedan hade ihjäl esterna på Estaskär, ”som nu kallas Esta klippa”, tillägger den i trakten tydligt välbevandrade författaren.³⁴

Därefter redogör Olaus detaljerat för hur Karl jarl och biskop Karl i Linköping blev dödade under kung Johan Sverkerssons krigståg år 1220 mot Rotalia, alltså i nordvästra Estland (Läänemaa), N.B. ”av hedningo men”, nämligen.³⁵ Vilket tveklöst måste uttydas hedniska ester och inget annat. I själva verket var det, som vi vet genom en annan källa, öselianerna som kom de hårt ansatta västestniska rotalianerna till hjälp. De återerövrade borgen Lihula, som tagits av svearna, besegrade och dödade enligt uppgift omkring 500 över havet komna svear. Hertigen Karl stupade, säger vår lokale sagesman Henrik, medan hans namne biskopen i Linköping, så kunglig kansler och äldre bror till Birger jarl han var, slogs ihjäl på platsen.³⁶

Efter det passar Olaus på att utgjuta sig lite mer allmänt över det besvärliga läget förr i tiden. Han lamenterar över hur hedningar, ester och karelare (till äventyrs preusser och vender med) förorsakat förödelse i Sverige, hur Östersjön förr alltid var full av sjörövare och hur de med sina snäckor plögade löpa in i Mälaren och göra stor skada bland strandbefolkningen. Faktum att Olaus nämner Sigtunaförövarna vid namn, identifierar dem som ester och deras båtstyp som (nordisk) snäcka, förstärker uppfattningen att överfallet verkligen ägt rum.

Olaus broder, Laurentius Petri, var även han kyrkoman och historiker. I sin ”Chronica Svecana” återger han samma uppgifter som brodern beträffande Sigtuna 1187.³⁷

Hvad härutöfver igen var af hans regementstid /kung Inges/, säges allenast ha varit stilla och lugn, så när som det infall Esterne gjorde i Mälaren, där de uppe vid Stäket ihjällogo Erchbiskop Jöns, som andra biskop var i Uppsala, och sedan skövlade och avbrände Sichtona stad, åhrom 1187...

Sålunda dominerar vid mitten av 1500-talet i Stockholmsområdet och i Mälardalen uppfattningen att ester angripit och t.o.m. förstört Sigtuna år 1187. Vilka möjligheter ges, frågar man sig, att ytterligare styrka eller avstyrka denna lokala om än sena uppfattning, att verifiera eller falsifiera Petribröderna gemensamma påståande?

II.7. Vårdkasarna, kastalerna

Man kan nu fråga sig vilka, förutom svearna, dåförtiden bevisligen förfogade över havsgående fartyg, dvs. klinkbyggda snäckor? Och vilka måste man egentligen försvara sig mot utefter Sveriges östkust? För att börja med det arkeologiska, finns det spår kvar av dåtida fasta försvarssystem?

Men javisst. Mälarmynningens centralt organiserade varnings- eller vårdkaselinje är väl belagd, bl.a. i Upplands- och Södermannalagarna; jfr deras alla kungs-namn. Dessutom står ju terrängen där den står, bara några meter högre sedan medeltiden. Varningssystemet började ute på det 43 meter höga Nämdö böte på Nämdö och Bötsholmen ute i Aspösundet, fortsatte till ledningsträffpunkten Kungshamn på Siklaön väster om Skurusundet, löpte vidare över Kungshatt, Konungsnäs och Kungsberga på östra Svartsjölandet in mot Birka och via Almarestäk och Skarven norrut mot Sigtuna.³⁸

Otvetydiga belägg av lämningskaraktär utgör därtill alla de kastaler, dvs. enskilda flykt- och försvarstorn, som mot slutet av

1100-talet uppfördes i kustbandet. Man ser dem fortfarande i Åbo och Åbolands skärgård, Stenberga i Masku, i en linje över Kastelholm på Åland och tornet Kärnan/Tre kronor på Stadsholmen, Bromma, Solna och Åkers rundkyrkor samt Järfälla i Mälardalen, vidare söderut via Nyköpingshus vid Sörmlandskusten och Stegeborg i Slätbaken, Stensöhus i Bråviken. Detsamma gäller rundkyrkor vid Mörekusten, som t. ex. Hossmo, och Källa (öde)kyrka på Öland, som fick torn av sten omkring år 1170. Kalmar slots och Borgholms föregångare utgjordes av enskilda förvarstorn, Kruttornet i Visby hamn är ett sådant. På Gotland känner vi en rad liknande enskilda stenfästen från samma tid: från norr till söder Bunge (kyrka), och tornen i Lärbro, Gothem, Västergarn, Gammelgarn, Fröjel, Öja och Sundre. Kastalproblematiken har bl.a. sammanfattats av N. Ahnlund (1953), C. J. Gardberg och Erik B. Lundberg (1963) och nyligen vidareutvecklats av Jes Wienberg (2004).³⁹

En något tidigare parallell till dessa sena 1100-talstorn utgör de kraftfulla rundkyrkorna på Bornholm, alla tillkomna som skydd mot vendernas endemiska härjningar kort före den danska rikssamlingen under ”Valdemarernas storhetstid” (1157–). Danska erövring av vendernas Rügen år 1169 avslutade tämligen abrupt de senares aktiviteter till sjöss.

De lokala skyddstornen på Sveriges östkust från några årtionden före och omkring år 1200 vittnar om vargatider, om faror och om ond, bråd död i mellersta Östersjöområdet. Men de demonstrerar också de lokala samfälligheternas initiativkraft samtidigt som landets centralmakt uppenbart försvågades under de erikska och sverkerska ätternas ständiga fejder med dansk och norsk

inblandning. Om än i ombyggt eller förfallet skick står de flesta kastalerna kvar än i dag. De utgör handfasta bevis för hur centralmaktens ledning under årtionden misslyckades med att hålla östliga sjörövarflottor från kusten.

III. Ösel

Vilka var då piraterna? – Svar ges kort och koncist av några samtida källor, i de av varann oberoende Novgorodkrönikan, Saxo Grammaticus (o. 1200) Henrik, eller Henricus de lettis (sent 1220-tal), och Snorre Sturlassons Heimskringla (f. 1240), understödda av mängder av arkeologiska fynd på Ösel och lokala ortnamn i det östliga Mälardområdet.

III.1. Novgorodkrönikan, Heimskringla, Saxo Grammaticus

Novgorodkrönikan rapporterar nämligen för år 1190, att ester tagit sig uppför Narvafloren till Peipussjön med sin *shnek*, N.B. *snäcka*⁴¹, ett långskepp av skandinavisk typ, där de dock besegrats och döddats av pskoviterna. Båten togs sedan i beslag och fördes till Pskov.⁴² Esterna använde tydligen samma båttyp som svearna, och något annat var inte heller att vänta. De seglade ju på samma hav, utnyttjade samma vindar, kuster och hamnar. Självfallet får vi räkna med ”tekniktransfer” även i medeltidens Östersjöområde. Att noggrant kolla in varandras båtar är knappast ett exklusivt beteende för enbart våra dagars seglare, vilket den dåtida vanan att röva dem av varann förhoppningsvis blivit.

Ökänt och väl känt var Ösel inte bara i sveaväldet. Vi finner normmäns och svears äventyr i estniska farvatten projicerade bakåt till vikingatiden i en rad isländska historier från omkring 1200, som i Njals sa-

ga och hos Egil Skallagrimsson. Ofta nog förekommer *eistar* i Snorres Heimskringla: t.ex. i samband med Harald hårfagre, den *at Steini* i *Adalsysla* (Ösel) stupade Ingvar i Ynglingasagan och Olav Tryggvasson, som hann sitta fången i flera år på Ösel.⁴³ Eller redogör Snorre m.fl. bara för vad som var allmänt bekant om ester och öslar omkring efter år 1200 på Island och i Sverige, som han besökte?

Men vilka belägg har vi då för just öseliska härjningar i västliga farvatten? Något före Snorre refererar den danske rikshistorikern Saxo Grammaticus (o. 1200) från sin lundensiska utsiktspunkt för hur danskar mötte förenade ester och kurer i ett slag på Öland år 1170.⁴⁴ Det tog kung Valdemars danskar ett par dagar att besegra dem. Som bekant fortsatte den danska expansionen inte bara i södra, utan numera även i mellersta Östersjöområdet. Danska flottanfall mot finska kusten noteras år 1191 och 1202, mot det estländska fastlandet 1194, 1197 och 1219–20 samt mot Ösel år 1206–07 och 1222. Noteras bör att så gott som all vår skriftliga kunskap om de fortfarande fria och ohämmat hedniska öselianerna emannerar från deras svurna ideologiska fiende i de tyska korsfararnas nygrundade handels- och biskopsstad Riga.

III.2. Arkeologin

Marika Mägis monografi (2002) och det av Nils Blomkvist ledda internationella storprojektet CCC (Culture Clash or Compromise, 1996–2004) ger oss ytterligare insikter i det dramatiska temat och om Ösels roll omkring år 1200.⁴⁵ Avståndet mellan Gotland och Ösel har i praktiken alltid varit överkomligt. Ösels viktigaste hamnar låg i Kihelkonna/Kiligunde, dagens Kuressaare, Pöide/Horele Tornimäe, Maansaare/Maasi-

linna och på Muhu/Moon. Inte överraskande bekräftar tidiga mynt- och smyckesfynd, liksom vågar och vikter på Ösel och Moon/Muhu, att de talrika öselborna varit de främsta handelsförmedlarna (salt⁴⁶) mellan Gotland och det estländska fastlandet. Därtill skall det öselianska samhället ha varit tämligen likt det från flera hamnar handelsdrivande gotländska. Men öselianerna var uppenbart mer hierarkiskt organiserade, i fyra väl avgränsade enheter (*kihelkond*): Valjala/Valdele med Karja/Carries, det tätbefolkade Kihelkonna/Kiligunde med Sörve/Svorbe, Kaarma/Carmele med Kärla/Kergele och Pöide/Horele med ön Muhu/Moon. I stället för att samlas kring ett civilt allting som på Gotland,⁴⁷ dominerade på Ösel hövdingarna/*seniores* i de fem centralfästena Valjala (stenfästning, urbs enl. Henricus), Karja, Pöide, Kaarma och Muhu den lokala maktstrukturen. Och visst kremerades och begravdes 1100-talets öselianska hövdingafamiljer i närheten av sina borgar, och visst fick männen med sig osedvanligt mycket vapen i gravarna, bl. a. svärd, hästharnesk, spjutspetsar, även stridsyxor.⁴⁸ – Ett överlag krigiskt betonat samhälle; som väntat var.

Tyvär ställer Mägi inte frågan varifrån öselianerna fått sin metall och sina vapen. Öselianernas svärd är tillräckligt ”skandinaviska” (frankiska/karolingiska?) för att ha blivit tagna eller köpta av svear och/eller levererade av gotlänningar. Paradexemplet är ju det på Ösel hittade svärdet med det ingraverade mästarnamnet +VLFBEHRT+, från en internationellt välkänd frankisk klingsmedja i Rhendalen.⁵⁰ Antingen togs denna och andra liknande klingor in direkt över havet, eller hamnade de på Ösel via handelsstationer som ”Holm” i Dünamynningen. Liksom skandinaverna var också

Östersjöfinnarna vapenfetischister; jfr järnets, smedens och klingsmidets mytiska roll i både "Kalevala" och "Kalevipoeg"!

Därtill framställde öselianerna eget järn, så att det både räckte och blev över. På norra sidan av ön, i Tuiu, producerades järn i ansenliga massor, främst under 1100–1300-talen. Sammanlagt rör det sig om mellan 1 500–2 000 ton järn, värt ca 30–40 ton silver. Merparten användes säkerligen för inhemskt bruk, överskottet såldes, enligt arkeologen Jüri Peets (2003).⁵¹ Man får tänka sig att just denna oerhört värdefulla järnproduktion, precis som hos svearna redan under vendel- och vikingatid, under lång tid utgjorde den materiella grundvalen för de högmedeltida öselianernas välstånd, i förlängningen också för deras folkrikedom och för deras allehanda internationella äventyr. K. Kello (2007) menar på godan grund att Öselborna efter kristnandet under 1200-talet använt sitt överskott, liksom gotlänningarna sina handelsinkomster, till att finansiera byggnation av präktiga romanska stenkyrkor. Det uppenbara sambandet mellan Gotlands och Ösels medeltida stenkyrkor (Valjala, Kaarma, Karja, Muhu – jfr borgarna!) har diskuterats utifrån ett antal olika aspekter av en rad framstående konstvetare fr.o.m. den svenske Tartuprofessorn Helge Kjellin på 1920-talet t.o.m. Kersti Markus (1999).⁵²

Och när grundades egentligen bygemenskapen Kotlandi (=Gotlands; med genitiv!) på Ösels västkust? Samt halvösamfunden Suur(stor)- och Väike (lill)-Rootsi/Sverige på Ösels sydkust?

III.3. Henricus de lettis

Där, i biskop Alberts blivande stenstad vid Dünas norra strand, uppehöll sig periodvis den skrivande prästmannen Henrik. För oss

som har särskilda intressen i Sigtuna år 1187 börjar Henriks redogörelse tyvärr flyta på först under 1190-talet för att breddas, ibland också detaljerat och livfullt fördjupas, under 1200-talets två första årtionden. Låt oss se vad han har att säga om Ösel och dess bebyggare.

Bl.a. redogör Henricus för hur "hedniska ester från Ösel" år 1203 anlöpte det bleskingska/danska Listerby med 16 fartyg. Väl framme brände de kyrkan, dödade och tillfångatog människor och tog med sig kyrkklockor, såsom "estniska och kuriska hedningar brukade göra vid den tiden i de danska och svenska kungarikena". En sentida läsare noterar omedelbart likheten med uppgifterna om Sigtuna 1187, dvs. blott 16 år tidigare! Listerbyplundrarna blev under hemseglatsen angripna av tyska korsfarare utanför Visby.⁵³ Men året därpå, 1204, blev hemvändande tyskar, s.k. korsfarare även de, vinddrivna och i närheten av Moonsundet angripna av ester, som enligt Henrik förfogade över 10 *pyraticae* och 12 andra fartyg.⁵⁴

Under tiden rustade danskarna, och år 1206 genomfördes deras stora hämndaktion för Listerby. Med moraliskt stöd av en påvlig bulla angrep en stor dansk här med kung Knud själv och den lärde ärkebiskop Andreas Sunesen i spetsen frontalt Ösel. Självklart var uppgiften att pacificera en permanent oroshärd. Hären lyckades hålla sig kvar på ön i en nybyggd egen fästning knappt ett år innan den drevs bort.⁵⁵ Under tiden angrep tyska s.k. korsfarare från söder, vintern 1210/11 uttryckligen *in Estorum nationibus*, dvs. alla ester.

År 1211 svarade öselianerna tillsammans med ester från Rotalia, Rävälä, alltså Väst- och Nordestland, i en stort upplagd kniptångsoperation. De anföll de ur estnisk

synpunkt förrädiska (Koiva/Gauja-)liverna kring Toreida och Sigulda. Medan de andra esterna stötte rätt på livernas centralort, avfällingen Kaupos huvudstad Toreida, anslöt öselianerna utifrån Rigabukten och tog sig härjande upp för Gauja/Koiva-floden och plundrade präktigt i omgivningarna. Dock förgäves, hela operationen. Trots goda initialframgångar skall angriparnas sammanlagda förluster ha uppgått till närmare 2 000 man och hästar samt 300 fartyg.⁵⁷ Även om den gode Henrik överdriver, säger hans uppgifter väl ändå något om digniteten av det samordnade anfallet och om öselianernas rustnings- och initiativförmåga.

År 1215 var det dags för ett ännu större samordnat estniskt angrepp mot den mot norr ständigt avancerande, nu redan i Rotalia (Nordväst-Estland) härjande och kristianiserande hydran. Man planerade att slå mot dess huvud, dvs. Riga. Denna gång anslöt sig även sydesterna från Ugaunien/Tartumaa och Sakala/Viljandimaa. Som vanligt fick öselianerna uppgiften att spana från sjön och att angripa från sjösidan. De skulle segla förbi Dünamünde in i Düna och spärra floden, vilket de också gjorde med ”flera hundra skepp”, väl en överdrift, varpå de belägrade Riga från sjösidan. Men även denna gång misslyckades expeditionen, liksom ett liknande mindre företag år 1218.⁵⁸ De deltog också i Otepää/Odenpähs belägring långt nere i syd-Estland 1217. Tyskar, danskar och svear kunde under tiden kraftsamla och kontra med nya, delvis koordinerade, delvis konkurrerande storfäll 1219–1220 mot Rävälä/Tallinn respektive Rotalia, 1222 under ledning av kung Valdemar II själv mot Ösel.

Sedan efter ytterligare blodiga förvecklingar öselianernas viktigaste borgar Muhu erövrats i ett blodbad och det starka Valjala

kapitulerat, pacificerades och kristnades försvararna först år 1227.⁵⁹ Att Lübeck kort därefter ville få med sig de slagna öselianerna i sitt utdragna krig med Danmark utvisar öselianernas rykte som fruktade sjökrigare, men även deras organisationsgrad. Man kunde alltså ställa skrivelser till dem och förvänta ett formellt uppsatt och kollektivt ansvarigt svarsbrev.⁶⁰ Hursomhelst kastade öselianerna av de sig det främmande oket och revolterade igen 1236 och även senare.

Men dessförinnan hade år 1226 hade påvens mäktige legat i Livland, Vilhelm av Modena, legat och väntat på gynnsam vind i Dünamünde. Han tänkte segla hem mot mer civiliserade trakter. Då observerade han hur en öseliansk eskader återvände från Sverige ”med stort byte och många fångar”. Vilhelms erfarenhet gav krönikören Henrik tillfälle till att utgjuta sig om hur öselianerna egentligen var. Förutom allt annat skall de också ha haft för vana att plåga och förnedra sina fångar, arma kvinnor och jungfrur, genom att skända dem, *illudentes eas et copulantes eas in uxorem*, ibland två och tre åt gången. Kvinnor de inte (längre?) ville ha sålde de vidare till kurerne och andra hedningar; serievåldtäkt och *trafficking* kallas detta numera. Före återfärden mot hemmahamnarna skulle öselianerna i på sveakusten i väl närmast vanlig ordning ha bränt kyrkor, slagit ihjäl präster, rövat och vanhelgat sakrament mm.⁶¹ Vi jämför återigen med notiserna om Sigtuna år 1187 och Listerby år 1203 och låter fantasin löpa i analoga spår.

III.4. ”Alar Atasson i Sigtuna”

Författaren A. Mälks hjälte, den i inledningen nämnde Alar, var i själva verket först ute för att göra affärer i Sigtuna. Som sig bör

blev han där förälskad i en förnäm kristen Uppsalablondin och hon tydligen även i honom. Flickan hette Gyla och var dotter till kungens rådman i Uppsala. Hennes farbror var kunglig befallningshavare i Sigtuna. Och han helt enkelt skrattade ut Alars självmedvetna giftermålsanbud. Varpå Alar beslöt sig för att agera som brukligt var hemmavid på Ösel, nämligen att ”dra till sig” (*tõmbamine*) Gyla och ”ta med” henne hem; vad annars... Det förr vanliga begreppet att ”dra till sig” en kvinna är förstås eufemistiskt och nonchalerar tvångs- och våldskomponenten i brudrovet. På estniska gifter sig för övrigt män fortfarande genom att ”ta sig en kvinna” (*võtta naist*). Och estniska kvinnor ”går” därvid ”till man” (*minna mehele*). Rent kulturhistoriskt var det alltså upplagt för en blixtrande ”culture clash”⁶² mellan Alar och Gyla i Sigtuna. Inga ”compromisser” här inte!

Sedan Alar slängt Gyla över axeln och med långa kliv var på väg mot sin båt, började hon göra våldsamt motstånd. Hon klöstes, skrek och bet och väckte därmed Sigtunagarnisonen, varpå Alar fick det mer än svettigt. Efter en intensiv kamp blev Alar övermannad, bakifrån förstås, och skamligt nog tillfångatagen. Dock lyckades han senare fly, till Estuna (!) vid Erken, och återkom alltså något år senare i spetsen för sin flotta och *malev*. Genom att plundra och bränna av staden, där han fått upplev dubbel smälek, återupprättade han sin kantstötta ära bland (estniska) män. Så långt Mälk (1934).

Tillbaka till 11–1200-talet! Öselianernas fartyg benämnde gudsmannen Henrik genomgående *pyraticeae*, dvs. sjörövarlångskepp, och därmed fixerade han kort och uttrycksfull vad deras verksamhet till sjöss handlade om. Faktum är att Henriks kröni-

ka närmast överflödar av krigiska och därmed negativa notiser om öselianerna.

III.5. Ortnamn i Mälardalen

Öselianernas bedrifter stöds även av gamla ortnamn i Mälardalen. Där har ett flertal ställen, det av Olaus Petri redan nämnda Estta klippan, det nuvarande ogästvänliga klippan Estbröte söder om Kungshatt i sundet mellan Ekerön och fastlandet, liksom möjligen Estuna vid den stora sjön Erken, m. fl. i forskningen sammankopplats med ester, inte bara av Olaus Petri. Utan långt senare och överraskande utförligt gjorde Stockholmsprofessorn Nils Ahnlund detsamma i sin stora historik till Stockholms 700-årsjubileum 1952.⁶³ Han menar t.o.m. att Estbröte kan ha varit ankarplats för estniska eskadrar på väg inåt Mälaren. Och det hittills oförklarade fjärddnamnet ”Trälhavet” söder om Åkersberga för han till det gamla svenska uttrycket ”trälar och ester”; nåväl. Men därmed har vi med en vid både återkopplat till artikelns utgångspunkt. Vem gjorde alltså vad i Sigtuna?

IV. Sammanfattning, utblick

Det visar sig först att vikingamyterna gjorde sitt intåg tämligen sent i estnisk litteratur-, konst- och idéhistoria, först från 1930-talet, och att frågan om Sigtuna stadsportar kan avfärdas som skröna.

Likväl har av allt att döma ett öselianskt angrepp ägt rum mot Almarästak och Sigtuna år 1187, annars skulle den källmedvetne Olaus Petri inte ha yttrat sig så konkret som han faktiskt gör. Möjligen rör det sig om ett hämndetåg efter den norske prinsen Eriks föregående härjningar på den estniska kusten. Men angreppet har, så vitt vi i dag vet, inte fått djupgående lokala följder, dvs. att

en *combustering* i ordets egentliga betydelse kan inte ha ägt rum.

Flera sammanfallande indicier talar sålunda för att Sigtunas angripare var ester/öselianer. Så gör den allmänt integre och i Mälardalen hemmahörande Olaus Petri stödd av sin försvunna lokala källa, som även refereras av brodern Laurentius. På svensk sida stöds Petri-brödernas utsaga, om än passivt, av det väl utbyggda vårdkasesystemet ute i skärgården och av det sena 1100-talets talrika kastaler utmed sveaväldets östkust, på Öland och i synnerhet på Gotland, samt av tydliga ortnamn i Mälarmynningen. Under medeltiden, då avstånd, som verkar korta för oss, fortfarande måste ha tett sig närmast oövervinnerliga, måste geografisk närhet till en historisk händelse ha haft närmast avgörande betydelse för traditionsbevarandet; jfr de isländska sagornas och Kalevalas öden. Lokal och regional kunskap i Mälardalen, dvs. Olaus Petri, måste därför å propos fallet ”Sigtuna 1187” uppgraderas gentemot den i och för sig äldre, men geografiskt avlägsna, antingen västsvenskt eller Åbocentrerade Erikskrönikan.

Våra samlade kunskap om de hedniska öselianernas samhällen, organisationsförmåga, deras havsgående skepp, *pyraticeae* eller *snäckor*, dvs. långskepp av nordisk typ samt deras välkända krigiskhet och välbelagda aktiva sjöröveri utefter sveaväldets östkust mellan 1170 och 1227 närmast kräver sitt analogislut och så gott som fingerpekar ut dem som förövre även i Sigtuna. Deras samtida kuriska sjörövarpartners syns ha haft betydligt mer återhållsamma aktionsradier. De nådde aldrig öselianernas förmåga till politiska beslut och mäktig kraftsamling.

Vi vågar alltså på grundval av det ovan anförda dra en lans med skarpslipad spets för att Sigtunas, Almarestäcks och Jon jarls angripare, om än inte *combusterare*, år 1187 faktiskt var öselianer. Mycket talar för att deras *smash-and-grab*-råd upp genom Mälarlaviken Skarven genomfördes på samma sätt som de säkert belagda angreppen på Listerby 1203 och mot sveaväldets östkust 1226.

Därmed både stöds och korrigeras tidigare konklusioner beträffande Sigtunas öde, såsom av Tartuprofessorn Hans Kruus (1935: total förödelse, ester och kurer, möjligen tillsammans med karelare)⁶⁴, Öselförfattaren August Mälk (1936: förödelse, öselianer)⁶⁵, Stockholmsprofessorn Nils Ahnlund (1953: förödelse, ester)⁶⁶, Öselarkeologen Marika Mägi (2002: förödelse, östliga barbarer)⁶⁷, Lundaprofessorn Dick Harrison (2002: plundring: krigiska främlingar från öster)⁶⁸, Göteborgsprofessorn Thomas Lindkvist (2004: förödelse, troligen ester)⁶⁹ och Sigtunaarkeologen Sten Tesch (2005: ingen förödelse, östliga pirater)⁷⁰.

Sålunda, och som svar på den inledningsvis ställda frågan hävdas: **år 1187 härjade, som det syns, pirater från Ösel Sigtuna men utan några större men för stadens fortlevnad.** Denna slutsats kan med Shakespeare tyckas innebära mycket väsen för ingenting, men även här har själva resan, dvs. den intensiva källbehandlingen och den breda kulturhistoriska ansatsen, varit det egentliga målet för övningen.

När vi höjer blicken från det lokala händelseförloppet skönjer vi genom hela högmedeltiden liksom breda maktpolitiska böljeslag fram och tillbaka över Östersjön, anfallsvågor och motangrepp. Under vendel- och vikingatid slår vågen från väst mot öst.

Under sent 1100-tal väller den tillbaka, från sydost och öst mot väst. Först därefter, i början av 1200-talet, vältrar den definitiva vågen från väst mot öst i gång och etablerar för kommande sekler svenskt välde i Finland och dansk/tyskt i Estland, Livland och Kurland.

Matti Klinge som (1984) delvis stöder sig på Johannes Magnus äventyrliga historik, syns dock ha rätt i sin studie ”Östersjövälden”. Där delar han nämligen in det högmedeltida mellersta Östersjöområdet i ett svea- och ett Östersjöfinskt område med gemensam skiljegräns i den långa viken Skiftet utanför Åbo. Norr därom dominerade svensktalande. Söderut behärskade öselianer och kurer sjön.⁷¹

Som vi vet slutade de östliga angreppen mot sveaväldets östkust först efter att Estland med under drygt 20 år i början av 1200-talet erövrats med eld och svärd, kristnats och pacificerats av danskar och tyskar, Kurland och Livland av tyskar, även Preussen av tyskar. Ytterligare västliga anfall mot öst, dvs. svenska angrepp under ledning av Birger jarl och tyska anfall ledda av Livländska orden, körde fast vid Nevaträsken sommaren 1240 respektive på Peipussjöns isar år 1242. Samtidigt flyttade svenska kustbönder in på Estlands nord- och västkust och på öarna därutån. Ännu viktigare för framtiden var att den tidigare så expansiva danska statsmakten förföll. Valdemarernas s.k. storhetstid (1157–1230-talet) var definitivt slut. Deras merkantila spjutspetsar

Knutsgillena fick backa från sina intagna positioner i Östersjön. Istället etablerades hanseaterna allt mer – med sitt lågtyska språk, sina lastdryga koggar, med sin utvecklade urbana kultur, med sina familjära nätverk i alla kuststäder och med resursstarka nordtyska furstar bakom ryggen. I syd och i öst utvidgade samtidigt Tyska orden under ständig friktion med sina preussiska, litauiska och polska grannar sitt inflytande och bygger upp sin formidabla militärapparat.

Alltså skapas efter mitten av 1200-talet en fullkomligt ny ordning i hela Östersjöområdet. Även den svenska riksenheten stabiliseras sedan den kyrkovänlige Birger jarl till sist brutit de äkta folkungarnas sega mostånd vid Sparrsätra 1248 och Herrevadsbro 1250.⁷² Birger gynnar Stockholm på den ur havet uppstigna Stadsholmen, han bjuder in hanseaterna till sin nya expansiva handelsort mellan Uppland och Sörmland i nord-syd, och mellan Mälaren och Saltsjön i öst-väst. I dessa föränderliga tider klarar Sigtuna, Mälardalens gamla centralort under 1100-talet, inte längre av att spela sin gamla överregionala roll utan försvinner mer eller mindre definitivt från den internationella scenen. Likväl fortlever staden sitt eget liv, och har åtta långa århundraden senare vunnit en given plats också i många esters föreställningar och hjärtan.

• Manuskriptet avslutat i juni 2007. En internationell version förbereds av förf.

Zusammenfassung. Seit dem Roman von A. Mälk (1934), den Novellen von K. Ristikivi (1968) und dem farbenfrohen Diptychon von E. Haamer (1963) ist es allen patriotischen Esten völlig klar, dass das alte Svea-Zentrum Sigtuna im Jahre 1187 a) zerstört wurde, und b) dass die Marodeure Esten waren: saarlased/Öselianer – wer sonst?

Nur, die moderne Archäologie kann diese Verödung nicht bestätigen, und die schriftliche Tradition, d.h. entsprende Notizen in mittelalterlichen Chroniken und Annalen, ist verhältnismäßig spät entstanden. Sie legt sich bezüglich der Akteure nicht fest, sondern beschuldigt recht pauschal Heiden, paganes. Die Tat selbst wird aber ohne Zögern von den Annalisten vorausgesetzt: *combusta oder incensa erat*. Erst die anonyme „Erikschronik“ der 1320er Jahre – ein höfisches Heldengedicht, das entweder in Westschweden oder in Åbo/Turku, also weit weg von Sigtuna, entstand – hebt ihre zeitgenössischen Hauptfeinde, die Karelrier und Russen, als die schon 1187 mord- und brandlustigen hervor. – Aber die waren damals keineswegs ungetauft und besaßen auch nicht hochseetaugliche Schiffe.

Mit Olaus Petri, dem kompromisslosen Reformator und Bibelübersetzer Schwedens, startet eine neue Epoche, nicht nur in der Kirchen- und Sprachgeschichte des Landes, sondern auch in der schwedischen Geschichtsschreibung. Magister Olaus arbeitete jahrzehntelang im Mälartal, zuerst beim Bischof von Strängnäs, der das Proto-Reichsarchiv verwaltete. Dann wurde er Stockholmer Stadtschreiber und schließlich königlicher Sekretär im königlichen Schloss, bevor er in den 1530er Jahren anfing, seine „Svenska chroenika“ zusammenzustellen. Dabei standen ihm sämtliche bis dahin bekannte Quellen, inkl. die „Erikschronik“ und die Bestände des Reichsarchivs zur Verfügung. Darunter waren Akten, die im Schlossbrand 1697 verloren gingen. Die lokale Tradition im Mälartal, wo auch Sigtuna liegt, war ihm, wie man sieht, sehr wohl bekannt. So wird die Art und Weise, wie Olaus seine Vorlagen kritisch auswertete und benutzte, infolge von G. T. Westins detaillierter Dissertation (1946), als überaus modern und selbständig bewertet.

Olaus behauptete klipp und klar und entgegen der „Erikschronik“, dass es die Esten

waren, die nicht nur Sigtuna zerstörten. Sondern sie waren zu jener Zeit an Land wie zur See gefürchtete Gegner der Svear.

Untermauert wird Olaus Aussage zunächst mit Hilfe des gleichzeitigen Warnsystems (*vårdkasar*) in den Stockholmer Schären, mit den zahlreichen Wehrtürmen entlang der schwedischen Ostküste sowie auf Öland und Gotland. Ergebnisse neuerer öselischer Ausgrabungen zeigen uns eine kriegerische und handels-treibende Gesellschaft rund um ihre vier Hauptburgen. Hinzukommen bekräftigende gleichzeitige Passagen in Saxos „Gesta danorum“, in der „Novgoroder Chronik“, und vor allem und massenhaft in der „Chronicon Livoniae“ von Henricus de lettis. Leider kommt seine Darstellung erst Ende der 1190-er Jahre richtig in Schwung.

Nach Henricus wehrten die Öselianer 1206 einen dänischen Generalangriff auf ihre Insel ab. Im Jahre 1211 attackierten sie die abtrünnigen Gauja-Liven von der See- und Flußseite her. Zwei Mal belagerten sie das neu gegründete deutsche Riga von der Seeseite (1215, 1218). Sie kamen 1220 über den Moonsund in großer Stärke und befreiten die westestnische Landschaft Rotalia von den hochrangig geführten Svear. Schon 1203 hatten sie Listerby in Blekinge ausgeplündert und kamen 1226 mit sehr viel Gefangenen und Beute von Schweden zurücksegelnd nach Ösel. Besonders zimperlich gingen sie mit ihren Gefangenen, sowohl Männern als auch Frauen, nicht um.

Kurzum: Die Svear hatten um 1200 herum, plusminus etwa 20 Jahre, allen Anlass, ihre Ostküste energisch zu befestigen. Genauso wenig kann bezweifelt werden, dass die wohl organisierten Öselianer (weniger die Kuren) mit ihren hochseetauglichen *pyraticeae* gefürchtete Seeräuber und Plünderer quer durch den mittleren Ostseeraum waren. Wer sonst, fragt man sich, war in demselben Jahr 1187, als Saladdin Jerusalem eroberte, im ganzen Ostseeraum frech und fähig genug, sogar Sigtuna anzugreifen, und höchstwahrscheinlich auch auszuplündern, wenn nicht gerade die Öselianer? Und warum sollten wir die klar pointierte diesbezügliche Aussage des im Mälartal beheimateten und sonst so kritischen und erfahrenen Archivars Olaus Petri nicht glauben?

Noter

- 1) Sigtuna Eesti Gümnaasium. Sigtuna 1947; B. Kangro, Estland i Sverige. Lund 1968, s. 100 f; I romantiserad novellform V. Sermat, Sigtuna novellid. Stockholm 1991.
- 2) *1900 i Lümända på Ösel – † 1987 i Stockholm.
- 3) A. Mälk, Läänemere isandad. Romaan eestlaste viikingiajast. Tartu 1936. Ill. E. Järv.
- 4) Toronto 1951; av författaren omarbetad version. Samme illustratör; översatt av E. Kõiva, Lords of the Western Sea. Conn. Andover: Parousia Press 1984; nyutgiven i Estland på förlaget Eesti Raamat 2000, med samma illustrationer samt med förord av författarens dotter, språkvetaren Halliki Mälk.
- 5) Ledande roller spelades av Ivar Paljak, Jaan Teär, Vello Laas och Ilmar Loorand.
- 6) ”Lehola” är ren fiktion. Den välkända fornborgen Lihula ligger på fastlandet, jfr K. Aluve, Eesti keskaegsed linnused. Tallinn, 1993.
- 7) Denna amfibieoperation, där fartyg under stor möda släpas över land för att omfatta och överraska fienden, liknar en episod från Konstantiopels belägring 1453. Där släpade de anfällande turkarna sina fartyg upp över den branta Perahalvön och ner in i det av bysantinerna spärrade Gyllene Hornet. S. Runciman, The Fall of Constantinople 1453. Cambridge University Press 1964, Chapter VII; enligt brevuppgift av Halliki Mälk (Mjölby 14 juni 2007) har A. Mälk (jämte hustru) rekognoscerat på plats. Enligt samma källa upprätthöll han också kontakter med arkiv såväl i Tallinn som i Stockholm.
- 8) *1908 i Kuressaare på Ösel – †1993 i Kungälv; stor biografi av A. Viidalepp, EK. Tallinn 2005.
- 9) 1963: ”Oota, väsinud vennas/Vänta, trötte broder” och ”Tagasipurjetajad/Hemseglarna”. I Eesti Üliõpilaste Selts / Akademiska Sällskapet EÜS ägo, exponerade i Estniska huset, Wallingatan 32 i Stockholm.
- 10) *1912 – †1977 i Stockholm.
- 11) Dvs. liksom läget var i stort i Sverige under mecklenburgarnas – och Birgittas – tid under slutet av 1300-talet.
- 12) K. Ristikivi, Sigtuna väravad. I: Sigtuna väravad. Juturaamat. EKK Lund 1968, s. 173–202, i sht s. 177.
- 13) Birgitta ligger ju i tiden ett par hundra år före den stormaktstida riksantikvarien Martin Aschaneus, som annars utpekats som förste traditionsbäraren betr. portarnas bortsläpande; S. Tesch, Sigtunas förhärjning år 1187 – myt eller verklighet. I: Yngre järnålder och historisk arkeologi i Stockholms län. Stockholm 1999, s. 89.
- 14) Snorre Sturlasson, Nordiska kungasagor. Stockholm MCMXCI. s. 191 ff, därtill senast E. Tarvel, Ajalugu kui kaunis muinasjutt / History as a wonderful fairytale. TUNA, 2/2002, Tallinn, s. 4–10, 8, 158.
- 15) Esternas nationsbyggande utnyttjade i stället det stora bondeupproret, som började under S:t Georgsnatten 1343. ”Alla ester” har berörts av den 18-årige E. Bornhöhes dramatiska roman ”Tasuja” (Hämnanen), 1880; nytryck i exilen i Vadstena redan 1947.
- 16) S. Tesch, a.a., s. 89–98. Förf. behandlar i sammanhanget även frågan om Stockholms uppkomst.
- 17) S. Tesch, ibidem.
- 18) Chronologia Svecica ex Codice Minoritarum Wisbyensium. 815–1412. Scriptores rerum Svecicarum (SRS), I. Uppsala 1818, s. 39 et seq.
- 19) N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa. Stockholm 1953, s. 84 (cit. Stockholm).
- 20) Chronologia 266–1430, SRS I, s. 22 f. ”Tunc eciam incensa est sichtonia a paganis...”. Staden skulle sålunda ha blivit nerbränd; Chronologia vetus, 816–1263. SRS I, s. 47 et seq: ”...Sictuna combusta...”; Chronologia Anonymi Veteris, 826–1415, SRS I, s. 50 et seq: ”Sichtuna robusta /combusta/ est a paganis...”; Incerti Scriptores Sveci Chronicon Rerum Sveogothicarum, 1160–1320. SRS I, s. 83 et seq: ”Et civitas Sigtonensis combusta fuit ab eisdem /paganis/”.
- 21) S. Bolin, Om Nordens äldsta historieskrivning. Studier över dess metodik och källvärde. Lund 1931, i sht i kap. VII: Annalnotiserna rörande Sveriges historia t.o.m. 1200-talets mitt, s. 201–245.

- 22) Jfr E. Österberg, *Historia och arkeologi. Några reflexioner*. RAÄ och SHM Rapport 2. Stockholm 1978, s. 5–23; A. Andrén, *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm 1997; J. Staecker, *Dialog mit dem Tod. I: Europeans or not. Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*. CCC 1. Oskarshamn 1999, s. 232 ff.
- 23) N. Ahnlund, Stockholm, s. 32 f.
- 24) *Stora rimchrönikan*. I: SRS I:2, s. 1–52; *Erikskrönikan*, Ed. R. Pipping 1921, nytr. 1961; Red. S.-B. Jansson, Stockholm 1986.
- 25) S. Bolin, a.a., kap. VIII–X, s. 245–285, om *Erikskrönikan*; I. Andersson, *Erikskrönikans författare*. Minnesteckning. Stockholm 1958.
- 26) H. Rebas, *Internationella medeltida kommunikationer till och genom Baltikum*. I: *Historisk Tidskrift (SHT) 2/1978* (Stockholm), s. 417–439.
- 27) Episoden är i vetenskaplig litteratur utförligt behandlad av bl.a. N. Ahnlund, *Jon jarl*. I: *Svensk sägen och hävd*. Stockholm 1928, s. 149 ff; A. Stade, ”Den store Jon Jarl”. I: *SHT* (59), 1939, s. 113–138; N. Ahnlund, Stockholm 1953, s. 93 ff. Ahnlund söker lägga Jon jarls hemkomst och död efter det misslyckade danska generalangreppet på Ösel år 1206.
- 28) Ericus Olai, *Chronica...* SRS II, Uppsala 1828, s 1 et seq: ”Tunc etiam combusta est civitas Sigtonia a eisdem paganis”. s. 49; Sv. Arnoldsson, *Ericus Olai och periodindelningen i Sveriges historia*. *Acta universitatis Gotoburgensis LVIII*. 1952:4, Göteborg; E. Lönnroth, *Ericus Olai som politiker*. *Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. Årsbok 1952*, s. 149–171. Omtr. i *Från svensk medeltid*. Stockholm 1959, s. 127–142.
- 29) H. Schück, *Rikets brev och register: arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. *Skrifter utgivna av svenska Riksarkivet*, nr 4. Stockholm 1974.
- 30) Olaus Petris *Svenska croeneka*. Tr. ffg år 1818 i SRS I:2, därefter red. och ed. av G. E. Klemming, Stockholm 1860, därefter av J. Sahlgren i *Olaus Petris samlade skrifter*, Utg. B. Hesselman, Bd 4. Uppsala 1917, s. 1–298.
- 31) Jfr i SRS II:2, s. 151–160: Gustav Vasa till Olaus Petri, Kalmar den 5 aug. 1554; Gustav Vasa till prinsarna Erik och Johan, Gripsholm den 23 dec. 1554; Gustav Vasa till prinsarna Erik och Johan, Gripsholm den 25 dec. 1554; Gustav Vasa till Laurentius Petri, Gripsholm den 24 dec. 1554; *Gravamina Reg. Gustavi I contra Laurentium Petri, anim adversio nesque in Chronica Fratris Olai*.
- 32) G. T. Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri*. Lund 1946. Diss.
- 33) Olaus Petri, SRS I:2, p. 243.
- 34) Idem, p. 244.
- 35) Jfr Henricus de lettis, *Heinrici Chronicon Livoniae* (cit. HCL): *Heinrichs livländische Chronik*, 2. Aufl. Ed. L. Arbusow, A. Bauer. Hannover 1955; *Henriku Liivimaa kroonika*. Ed. J. Mägiste. Stockholm 1962; *Henriku Liivimaa kroonika*. Ed. R. Kleis, E. Tarvel. Tallinn 1982, XXIII:2 och XXIV:3.
- 36) HCL XXIV:3.
- 37) Laurentius Petri, *Chronica svecana*. SRS II:2, s. 3 et seq.
- 38) N. Ahnlund, Stockholm (1953), s. 71; S. Högberg, *Stockholms historia 1*. Stockholm 1981, s. 10 ff.
- 39) N. Ahnlund, Stockholm (1953), s. 71; C. J. Gardberg och E. B. Lundberg, Art. ”Kastal”. I: *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder* (cit. KLMN). Bd VIII. København 1963, sp. 323 ff.; J. Wienberg, *Fortresses, Storehouses and Symbols – ambiguous churches of the Baltic Sea*. I: *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600*. CCC VIII. Schwerin 2004, s. 35 f.
- 40) Wienberg, a.a., s. 42.
- 41) N. P. Vigeland, T. I. Itkonen, Art. ”Båt”. I: KLMN, Bd II. København 1957, sp. 467 ff.
- 42) *The Chronicle of Novgorod 1016–1471*. *Camden Third Series*, vol. XXV. London 1914, s. 256.
- 43) Njals, Egil Skallagrimsons och den redan nämnde Olav Tryggvassons sagor.

- 44) Saxo Grammaticus, *Gesta danorum/Taanlaste vägiteod*. Tallinn 2000. s. 163 f.
- 45) M. Mägi, *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th century*. Tallinn 2002; N. Blomkvist i egenskap av huvudman för CCC, Bd 1–8. Visby 1996–2004. M. Mägis diss. bör kompletteras med E. Blumfeldt, *Saaremaa ajalugu*. I: *Eesti VI – Saaremaa*. Tartu 1934 och H.Kruus motsvarande kapitel i storverket *Eesti ajalugu*, I. *Esiajalugu ja musitne vabadusvõitlus*. Kirjutatud H. Moora, E. Laid, J. Mägiste, H. Kruus. Ed. H. Moora, H. Kruus. Tartu 1935.
- 46) K. Kello, *Saaremaa vanad kivist kirikud. Kes tegi? I: Tuna 1/2007*, s. 154 ff.
- 47) Senast betr. det gutniska alltinget N. Myrberg, *Room for All? The Gotlanders and the All-thing in Roma*. Manuskript 2007.
- 48) HCL VII:1–2; Även M. Mägi, a.a., s. 138 f.; Utförligt i S. Vahtre, *Muinasaja loojang Eestis, Vabadusvõitlus 1208–1227*. Tallinn 1990.
- 49) M. Mägi, a.a., s. 87 ff., jfr Mägis fynd i Kurevere, plate 25, och Viltina (2), plate 92, s. 196 och 255; Även A. Mälk skriver i a.a. om ”västsvärd” och ”tunga svenska svärd”.
- 50) *Avbildat i Eesti Ajalugu*, I. Tartu 1935, s. 172.
- 51) J. Peets, *The Iron Slag Hills of Tuui – an ancient industrial landscape of Saaremaa*. I: *Coastal Estonia. Recent Advantages in Environmental and Cultural History (Pact 51) Rixensart 1996*, s. 29–37; Idem, *The Power of Iron*. I: *Muinasaja teadus 2003*, nr 12, s. 329–337; K. Kello, a.a. s. 154 f.
- 52) K. Kello, a.a. s. 154 f; H. Kjellin; V. Raam; K. Altoa, *Saaremaa kirikud*. 2. täiendatud trükk. Tallinn 2003; K. Markus, *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Kristianstad 1999.
- 53) HCL VII:1.
- 54) HCL VIII:3.
- 55) HCL IX:13.
- 56) *Tyskarna hade t.o.m. tagit med sig Kaupo och rest ända till Rom med honom*.
- 57) HCL XV:3.
- 58) HCL XII:8.
- 59) HCL XXX:2–6.
- 60) E. Tarvel, Tallinn, muntligen. I: K. Kello, a.a., s. 156.
- 61) HCL XXX:1.
- 62) Jfr Nils Blomkvists stora internationella projekt i Visby, CCC, *Culture Clash or Compromise*, jfr not 43.
- 63) N. Ahnlund, Stockholm (1953), s. 32 ff, 94.
- 64) H. Kruus in: *Eesti ajalugu I*. Tartu 1935, s. 263.
- 65) *Varvid Mälk uppenbarligen stöder sig på Kruus m.fl. breda kunskaper och närmast auktoritativa praktutgåva*.
- 66) N. Ahnlund, a.a.o.
- 67) M. Mägi, a.a., s. 34.
- 68) D. Harrison, *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Stockholm 2002, s. 578.
- 69) Th. Lindkvist, *Christianisation and State-Building in the Baltic Area*. I: *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600*. CCC VIII. Schwerin 2004, s. 127–131.
- 70) S. Tesch & J. Vincent, *Vyer från medeltidens Sigtuna*. Sigtuna 2005, s. 10.
- 71) M. Klinge, *Östersjöväliden*. 1984.
- 72) E. Lönnroth, *De äkta folkungarnas program (1944)*, nytr. i *Från svensk medeltid*. Stockholm 1961, s. 13–69; Senast därom H. & F. Lindström, *Svitjods undergång och Sveriges födelse*. Stockholm 2006.